

ПРОБЛЕМА ЗАСТОСУВАННЯ ЕВТАНАЗІЇ КРИЗЬ ПРИЗМУ ПРАКТИКИ ЄСПЛ

THE APPLICATION OF EUTANASIA THROUGH
THE CASE LAW OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS

Олексієнко А.В., студентка V курсу

*Інститут підготовки кадрів для органів юстиції України
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

Чебукіна Д.О., студентка V курсу

*Інститут підготовки кадрів для органів юстиції України
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

У статті досліджується проблема евтаназії у контексті практики Європейського суду з прав людини. У світі, що розвивається швидкими темпами дана тема є досить актуальною та потребує дослідження. Авторами розкрито поняття евтаназії, її види, зокрема, активна та пасивна її форми, а також здійснено аналіз думок науковців у встановленні її правової природи. Досліджено правові та морально-етичні аспекти евтаназії. Розглядається позиція того, чи є право на життя правом особи чи її обов'язком в контексті евтаназії.

Проаналізовано досвід застосування даної процедури в зарубіжних країнах у яких легалізовано її застосування. Авторами розглянуто право на життя у тісному зв'язку з «правом» на смерть, з правом на гідне життя та гідну смерть, заборони тортур. Основна увага присвячена аналізу практики Європейського суду з прав людини у розгляді справ, що стосується застосування евтаназії. Визначено, що така практика дуже різниться в залежності від обставин справи та регулювання процедури евтаназії у національному законодавстві країни-учасниці Конвенції. З аналізу справ випливає, що суб'єктом, який бажає застосувати до себе евтаназію виступає або як невиліковно хвора людина, життя якої підтримується лише за рахунок сторонньої допомоги, або особа, яка є фізично здоровою, але психічний стан (біполярний розлад, втрата розумових здібностей внаслідок похилого віку) робить їх життя нестерпним. У статті зазначається, що ЄСПЛ не бачить за доцільне вказувати свою принципову позицію щодо законності або незаконності законодавчого забезпечення права на смерть, Суд, навпаки, вказує, що це питання віддається на вирішення національним системам права.

Ключові слова: право на життя, евтаназія, «право» на смерть, права людини, Європейський суд з прав людини, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод.

The problem of euthanasia in the context of the case law of the European Court of Human Rights was researched in this article. This topic is quite relevant and needs research in a rapidly developing world. The authors defined the concept of euthanasia, its types, in particular, its active and passive forms. The opinions of scientists were analyzed too. Legal and moral-ethical aspects of euthanasia are studied. The position of whether the right to life is a person's right or duty in the context of euthanasia is considered.

The experience of application of this procedure in foreign countries where its application is legalized is analyzed. The authors consider the right to life in close connection with the right to death, the right to a dignified life and a dignified death, and the prohibition of torture. The main focus is on the analysis of the case law of the European Court of Human Rights in cases concerning the use of euthanasia. It is determined that this practice varies greatly depending on the circumstances of the case and the regulation of the euthanasia procedure in the national law of a country party to the Convention. From the analysis of cases, it follows that the subject wishing to apply euthanasia is either an ill person whose life is supported only by outside help, or a person who is physically healthy but mentally ill (bipolar disorder, loss of mental abilities) makes their lives unbearable. The authors notes that the ECHR does not consider it appropriate to state its principled position on the legality or illegality of the legislative provision of the right to die. On the contrary, the Court points out that this issue is left to national legal systems.

Key words: right to life, euthanasia, «right» to death, human rights, European Court of Human Rights, Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms.

Постановка проблеми. Дослідження питання евтаназії або припинення життя за власним бажанням досліджується юристами, суддями, вченими, політиками, однак досі єдиного ставлення до нього не визначено європейським суспільством. Головне питання, яке ставиться науковою спільнотою та законотворцями у різних країнах світу – чи є евтаназія морально обґрунтованою? Чи належить право на припинення життя за власного бажання до природних та невід'ємних прав людини?

Аналіз останніх досліджень. Питання евтаназії досліджувалось багатьма науковцями, зокрема, такими як Кудас І.Б., Пунда О.О., Анікіна Г.В., Островська Б.В., Мамедов В., Каландарлі Н., Стефанчук Р.О., Малиновський А.О. та ін.

Метою статті є дослідження позицій та поглядів науковців у поєднанні з аналізом практики ЄСПЛ для виявлення основних проблем правозастосування у вирішенні справ, пов'язаних евтаназією, адже Європейський Суд з прав людини досі не має однозначної, чітко сформульованої позиції з цього питання.

Виклад основного матеріалу. Звертаючись до питання, пов'язаного з евтаназією, нерідко висловлюються думки про те, що дане явище типове саме для західних країн, які характеризуються демократичністю суспільства, високотехнологічною та ефективною меди-

циною. Завдяки стрімкому науково-технічному розвитку, а також відповідним технологічним розробкам в галузі наук про життя породжуються питання, які хвилюють науковців фактично понад півстоліття. Загальна декларація про біоетику та права людини, яка прийнята ЮНЕСКО у 2005 р., звертаючи увагу на актуальність етичних наслідків, пов'язаних з перманентними досягненнями науки і техніки, наголошує на забезпеченні «належної поваги гідності людської особистості та дотримання прав і свобод людини» [1, с. 75].

Останні декілька десятиріч років предметом широкого обговорення у суспільстві стали соціально-етичні та морально-правові питання евтаназії. Сам термін «евтаназія» походить від грецької мови, як то *eu* – «добре» і *θάνατος* – «смерть», що буквально означає «добра», «легка» смерть. Уперше даний термін застосував англійський філософ Френсіс Бекон у своїй праці «Вдосконалення науки» (The Advancement of Learning) ще у XV ст. [2]

Термін «евтаназія» слід розглядати як у вузькому, так і широкому значенні. Щодо останнього, то це свідомо дія чи бездіяльність, що призводить до прискореної або більш швидкої і безболісної смерті невиліковної людини (безнадійно хворої) за допомогою лікаря чи то за власним бажанням, чи за бажанням медичної комісії з метою припинення страждань особи [3, с. 47].

У вузькому розумінні евтаназія – це відповідна практика лікаря щодо припинення життя пацієнта. Єдиною метою її застосування є припинення страждань невиліковно хворої людини. Таким чином, її кінцевим етапом є невідворотна смерть людини, тобто припинення життя, а не полегшення страждань особи [3, с. 47].

Суттєве значення в аспекті законодавчого регулювання має з'ясування про яку евтаназію йде мова. У сучасній літературі виділяють різні види евтаназії. Найпоширенішим є поділ евтаназії на активну і пасивну, які ще називають методом наповненого і відкладеного шприца [4, с. 27].

Розглянемо різновиди евтаназії:

Під активною евтаназією (метод наповненого шприца) передбачають здійснення лікарем дій, які спрямовані на спричинення смерті пацієнта. Ця форма евтаназії виступає як «самогубство, асистоване лікарем». У трьох штатах США (Орегон, Вашингтон, Вермонт) легалізована активна евтаназія, але за умови, якщо смертельну ін'єкцію здійснює сам пацієнт (або випиває відповідні ліки з дозволу лікаря).

Під пасивною евтаназією (метод відкладеного шприца), у свою чергу, передбачається бездіяльність, відмова від життєво підтримуючого лікування, тобто воно може бути припинено за умови, якщо пацієнт висловив прохання не здійснювати медичне втручання або воно взагалі не признається, крім випадків зменшення болю. Наприклад, у Нідерландах, пасивна евтаназія застосовуються до немовлят з уродженими вадами, які є несумісними з життям, у коматозних хворих тощо.

Варто звернути увагу на те, що залежно від позиції хворого, евтаназія буває як добровільна, так і недобровільна, тобто за згодою особи, яка перебуває у повній свідомості і за її офіційно зафіксованого прохання застосувати дану процедуру або за відповідною згодою її родичів, законних представників.

Мамедов В. та Каландарлі Н. визначають евтаназію як практику припинення життя людини, яка потерпає від невиліковної хвороби, зазнає нестерпного болю, а також задоволення прохання хворого про припинення страждань без медичних показань [1, с. 76].

На думку деяких науковців, застосування евтаназії відповідає одному із принципів права – принципу гуманізму. Так, філософ Дж. Рейгелс зазначає, якщо безнадійно хвора людина розуміє, що їй залишилося декілька днів і вона не в силах терпіти страшні муки, то активна евтаназія є гуманною, бо тим чином припиняє страждання хворого. Незастосування евтаназії призводить до порушення інших прав і свобод невиліковної людини, таких як право на повагу гідності та право на свободу. Однак застосування евтаназії не повинно перетворюватися у професійний обов'язок лікаря щодо реалізації «права» на смерть, тому що це, головним чином, суперечить призначенню лікаря – рятувати людське життя. Останній, у свою чергу, має право відмовитися від її застосування (з мотивів особистих переконань).

Час від часу право на відмову від лікування пов'язують з застосуванням евтаназії, хоча насправді дане право пацієнта є основним і реалізує його право на охорону здоров'я та медичну допомогу. Головними відмінностями евтаназії від відмови від лікування полягають у кінцевій меті та мотиві цих дій. Дані процедури не є тотожними, адже наслідки цих дій різні, щодо евтаназії, то вона має кінцевий результат у настанні смерті, натомість після припинення лікування стан здоров'я пацієнта може поліпшитися [3, с. 50].

У практичній площині евтаназію також включають у аспекти права на приватність, права на гідність особи, пов'язуючи це з правом на гідне життя та гідну смерть, заборона тортур. Відповідно до такого підходу гідність життя тотожна якості життя. Противники права на евтаназію аргументують, що найвищим матеріальним благом є життя, незалежно від якісних характеристик, адже тоді суть життя знецінюється, коли його «якість» виходить

на фронтальний план, і смерть не може пропонуватися як вихід із «негідного життя». Прибічники цього права схильні стверджувати, що «право на смерть» є таким самим правом людини як і саме право на життя, у якому людина зазнає страждань та болю, звільняє людину від гідного завершення життя.

У суспільстві постійно точаться дискусії стосовно легалізації евтаназії, а також щодо правових та етичних її аспектів. Представники професійних об'єднань від медицини, етики, філософії, а також засоби масової інформації залучають до свого обговорення питання евтаназії все більше і більше учасників, які наводять свої аргументи pro et contra. Ми вважаємо, що по своїй суті рішення добровільно піти з життя – це особисте питання, яке ніколи не буде однозначним на користь якоїсь думки, тут неможливим є застосування універсальних законів і правових норм з точки зору етики та філософії. У такому випадку усі біо-етичні питання повинні вирішуватися індивідуально, урахувавши конкретну ситуацію та супутні їй умови.

Науковці зазвичай розглядають право на евтаназію як складову частину права на життя, а також як змістовну складову, яка включається у право на повагу до приватного життя. Сучасні дослідження у сфері особистих немайнових прав виокремлюють як складовий елемент права на життя – право на припинення життя за власним бажанням – і наполягають розглядати в органічній єдності саме з правом на життя [6, с. 218].

Основним питанням у розумінні поняття «право» на смерть є таке твердження, що цим правом, як і будь-яким іншим правом першого покоління, кожна людина наділена з часу свого народження. А тому юридично неможливо уявити, що людина як індивід має право жити, однак не має права померти, що людина є вільною у розпорядженні особистою власністю, але не власним життям. Невизнання за людиною права на смерть за власним бажанням перетворює право на життя в обов'язок жити [5, с. 55].

Також не можна оминати думку О. Пунди стосовно права на припинення життя з власної волі. Так, науковець зазначає, що проблема евтаназії набуває особливо гострого звучання, коли визначається подальший шлях життя важкохворої людини. Він наголошує на тому, що проблема евтаназії менш за все пов'язана з правом на здоров'я, а саме з наданням медичної допомоги. А також бачить у випадку евтаназії певне соціальне явище, взаємозв'язок здійснення права на життя та права на особисту свободу [6, с. 218].

Вчені Дмитрієв Ю., Шленева Е., Глушков В., Сіулянова І., Міселлі Л. обґрунтовують, що право на евтаназію залежить від волі людини і входить у сферу приватного життя особи. Відповідно до цієї правої позиції основною тезою є визнання автономії особистості, права людини самостійно розв'язувати всі питання, що стосуються її організму, психіки, емоційного статусу. Згідно з цією доктриною захист прав пацієнта проявляється в такому: по-перше, в наданні хворому вичерпної інформації стосовно його захворювання; по-друге, в утвердженні права на самовизначення пацієнта на вибір медичного втручання, відповідно до його розуміння та уявлень; по-третє, в обов'язку лікаря реалізувати вибір хворого з послідовним інформуванням його про хід і результати діагностичних процедур та лікування.

Ми підтримаємо ідеї, висвітлені в дослідженнях науковців про те, що право на смерть повинно розглядатися як свобода у можливості свідомо та добровільно обрати, коли настав час піти з життя, та яким доступним шляхом це можна зробити.

Такі ідеї проілюстровані висновком з праці науковців Дмитрієва Ю.А. та Шленевої Е.В.: «Конституційне закріплення права на життя логічно означає юридичне закріплення права людини на смерть. Є очевидним, що оскільки право на життя належить до числа особистих

прав людини, то його реалізація здійснюється нею індивідуально і самостійно, незалежно від волі інших» [7, с. 52].

Аналізуючи практику Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ, Суд), можна зробити висновок про те, що судом не визнається право на евтаназію як складової права на життя або права на повагу до приватного життя (або іншого права людини). У справі «Ламберт і інші проти Франції» Суд вважає, що у питаннях стосовно закінчення життя, як і стосовно початку життя, державам слід надати можливість розсуду не лише щодо дозволу або заборони на припинення лікування, яке штучно підтримує життя, і супутніх формальностей, але й стосовно способу врівноваження захисту права на життя пацієнта і права на повагу до його приватного життя і особистої автономії. Водночас Суд підкреслив, що ця можливість розсуду не є необмеженою, і він залишає за собою можливість слідкувати за дотриманням державою своїх зобов'язань за статтею 2 ЄКПЛ [8]. Тобто ЄСПЛ звертає увагу на те, яке законодавче регулювання у країні, на яку скаржиться заявник, і чи є взагалі воно [8].

У своїх заявах заявники частіше посилаються на порушення права на життя (ч. 1 ст. 2 ЄКПЛ) та порушення права на повагу до приватного життя (ч. 1 ст. 8 ЄКПЛ).

ЄСПЛ досить небагато розглянув справ стосовно права на смерть за власним бажанням, але умовно вже встиг виділити два типи: власне евтаназія, тобто позбавлення життя людини за її власним бажанням у випадку, якщо її фізичний або психічний стан робить її життя нестерпним, не дає їй жити на повну; припинення лікування, що підтримує життєво важливі функції – тобто людина відмовляється від лікування та підтримання її життя штучно, якщо вона не бажає продовжувати такі страждання, для неї ці страждання виступають як порушення її гідності.

Так, у справі «Претті проти Сполученого Королівства» заявниця померла (після подання заяви до ЄСПЛ) від бічного аміотрофічного склерозу, захворювання яке впливало на м'язи та яке не піддавалося лікуванню. Знаючи, про особливості перебігу хвороби та жакливі її останні етапи, на яких відбувається повне приниження людської гідності, заявниця бажала сама контролювати, коли та в який спосіб вона помере. Оскільки хвора не могла через хворобу вчинити самогубство, вона звернулася за допомогою до свого чоловіка, який погодився їй допомогти. Отримавши відмову влади не переслідувати її чоловіка, який допоможе їй піти з життя, вона оскаржила рішення національних судів до ЄСПЛ, посилаючись на порушення владою статей 2, 3, 8, 9 та ст. 14 ЄКПЛ [9].

ЄСПЛ, розглянувши обставини справи прийшов до висновку, що порушення статті 2 ЄКПЛ, яка гарантує право на життя, не було порушено, адже неможливо вивести право на те, щоб померти як від рук третьої особи, так і за допомогою державного органу. В усіх справах, які він розглядав, Суд наголошував на зобов'язанні держави захищати життя. Особливості перебігання хвороби на кінцевих етапах також, на думку ЄСПЛ, не слід розглядати як нелюдське та таке, що принижує людську гідність ставлення, відтак немає порушення і статті 3 Конвенції. Порушення прав, передбачених статтями 8, 9 та 14 ЄКПЛ, судом також не було виявлено.

Також є у практиці Суду наявні декілька справ, де заявники прохали визнати порушення права на життя, порушення права на повагу до приватного життя факт ненадання смертельної дози препарату для проведення асистованого самогубства. У справі «Хаас проти Швейцарії» заявник близько двадцяти років хворів на маніакально-депресивний психоз, та вирішив, що він більше не може жити з таким принижуючим його гідність життям та що він має право, відповідно до законодавства Швейцарії, припинити своє життя за допомогою препарату «пентобарбіталу натрію», але без рецепту лікаря та без проходження відповідної процедури перед видачею препарату. Обов'язковість проведення гли-

бокої психіатричної експертизи визначена у законі Швейцарії, з огляду на це національні суди відмовляли у проханні видати такий препарат без рецепту. Думка ЄСПЛ з приводу цієї справи така, він повністю погоджується з винесеними рішеннями національних судів і визнає, що воно має законну мету – йдеться саме про необхідність захистити особу від завчасного рішення, а також попередити зловживання, пов'язані із ризиком, який являє собою система створення умов для суїциду.

Суд поділяє точку зору Федерального суду Швейцарії, згідно з якою право на життя покладає на держави обов'язок зважати на те, що рішення про припинення життя пов'язане із вільним волевиявленням особи, і враховувати це на процесуальному рівні. Вимога щодо наявності всебічної психіатричної експертизи є заходом який може задовольнити цей обов'язок. Також у суд у своїй позиції щодо справи зазначив, що він не може встановлювати дозвіл чи заборону на законодавче забезпечення припинення життя його носієм, проте це питання віддається на вирішення національним системам права [10].

Не менш важливою справою у практиці ЄСПЛ для аналізу виступає справа «Гросс проти Швейцарії». Заявниця, жінка 1931 року народження, протягом багатьох років висловлювала бажання припинити своє життя, тому що з часом вона ставала все слабшою і не хотіла продовжувати страждати внаслідок занепаду її фізичних та розумових здібностей, тобто особливих хвороб у неї не було. А тому вирішила, що хоче припинити своє життя шляхом прийняття пентобарбіталу натрію. Заявниця пройшла психіатричну експертизу і за висновком лікаря не існувало сумніву, що заявниця була здатна формувати власну думку та не мав жодних заперечень проти призначення заявниці смертельної дози пентобарбіталу натрію. Але лікар цього не зробив, оскільки він не хотів поєднувати ролі медичного експерта та лікаря заявниці. Органи охорони здоров'я та національні суди відмовляли жінці у призначенні препарату, а тому вона подала заяву до ЄСПЛ з приводу порушення ст. 8 ЄКПЛ, зокрема, що її право вирішувати, як та коли припинити власне життя, було порушено. Не чекаючи рішення Суду з власної справи, жінка за допомогою асоціації «ЕХІТ», яка займалася питаннями евтаназії, яка знайшла лікаря для видачі рецепту, здійснила самогубство. ЄСПЛ про це дізнався не одразу і Палата прийняла рішення, що мало місце порушення ст.8 ЄКПЛ. Однак за заявою Уряду Велика Палата переглянула рішення на підставі того, що на момент прийняття рішення заявниця померла. Суд такі дії розцінив як зловживання правом на подання заяви у розумінні підпункту 3 (а) статті 35 ЄКПЛ і визнав рішення Палати недійсним [11]. На нашу думку, ця справа є показником того, що держава повинна докладніше регламентувати процедуру евтаназії, щоб попередити подібні ситуації.

Прикладом справ щодо припинення лікування, що підтримує життєво важливі функції є справа «Кох проти Німеччини». Заявником був чоловік померлої, яким вбачалося порушення статті 8 ЄКПЛ (право на повагу приватного та сімейного життя) через відмову національних судів розглянути по суті його позов, щодо відмови видачі в 2004 році його дружині, яка страждала від повного паралічу, національним закладом охорони здоров'я летальної дози препарату для здійснення самогубства. Пізніше, не дочекавшись рішення на користь дружини, подружжя вимушене було поїхати до Швейцарії, де дружина вчинила асистоване самогубство у співпраці з асоціацією «Дігнітас». У своєму висновку ЄСПЛ задовольнив вимоги заявника: дії судових органів ФРН по відношенню до заявника були визнані такими, що порушують статтю 8 ЄКПЛ, а саме процесуальні права заявника на забезпечення права на приватне життя. Суд виходив з того, що заявник мав виняткову близькість стосунків з своєю померлою дружиною, а також стурбованість заявника у здійснення бажання

дружини припинити своє життя. Суд вважає, що заявник міг стверджувати, що відмова в отриманні дозволу на придбання летальної дози пентобарбітала натрія на пряму зачіпала його право на повагу до приватного життя. Тобто, на переконання ЄСПЛ, національні суди мали прийняти позов про оскарження рішення інституту про відмову у видачі дозволу та розглянути його по суті [12].

Висновки. Аналізуючи проблему застосування евтаназії треба визнати, що така тематика з кожним роком набуває все більшої актуальності через те, що у людини з'являється більше можливостей реалізації свободи розсуду та свободи своїх думок, а також на це впливає світ, який розвивається швидкими темпами, де з розвитком медичних наук змінюються моральні підходи до питань життя і смерті. У багатьох випадках науковці прирівнюють «право» на смерть з правом на життя, а тому логічне

питання, чому індивіди, у випадках, коли вони не можуть впливати на якість власного життя не мають права вирішувати коли воно має завершитись. В деяких європейських державах питання евтаназії може бути врегульоване на законодавчому рівні, як це відбулося в Нідерландах.

Варто зазначити, що «право» на смерть не визначається жодним міжнародно-правовим документом як право людини. Тому на державу не покладаються відповідні зобов'язання щодо забезпечення його реалізації. ЄСПЛ визначає, що змістовне наповнення права на життя не можна тлумачити як таке, що діаметрально протилежне «праву» на смерть [9]. Практика ЄСПЛ не виражає власного ставлення проти чи за евтаназію, Суд виступає за те, якщо вже держава встановила таке право для своїх громадян, то повинна його чітко регламентувати і слідкувати за його реалізацією задля уникнення зловживання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Мамедов В., Каландарлі Н. Евтаназія, або смерть «за власним бажанням». *Медичне право*. 2013. № 2. С. 75–87.
2. Sir Francis Bacon, *The Advancement of Learning*, by Lord Bacon, edited by Joseph Devey, M.A. New York: P.F. Collier and Son, 1901. URL : <http://oll.libertyfund.org/titles/bacon-the-advancement-of-learning> (дата звернення: 24.03.2021).
3. Островська Б.В. Евтаназія vs права на життя: проблема прав людини. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2017. № 3. С. 47–53.
4. Анікіна Г.В. Перспективи легалізації евтаназії в Україні. *Вісник Хмельницького університету управління та права*. № 3. 2009. С. 25–34
5. Малиновский А. Имеет ли человек право на смерть? *Российская юстиция*. 2002. № 8. С. 54–55.
6. Пунда О.О. Право на свободу : монографія. Хмельницький, 2006. С. 248.
7. Дмитриев Ю.А., Шленева Е.В. Право человека в Российской Федерации на осуществление эвтаназии. *Государство и право*. 2000. № 5. С. 52.
8. ЄСПЛ, «Ламберт та інші проти Франції». Заява № 46043/14. Страсбург, 5 червня 2015 р. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/ukr#%22itemid%22:%22001-155352%22>].
9. ЄСПЛ, «Претті проти Сполученого Королівства». Заява №. 2346/02. Страсбург, 29 квітня 2002. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/ukr#%22itemid%22:%22001-60448%22>].
10. ЄСПЛ «Хаас проти Швейцарії». Заява № 31322/07. Страсбург, 20 січня 2011. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/ukr#%22fulltext%22:%22%22CASE%20OF%20HAAS%20v.%20SWITZERLAND%22%22,%22documentcollectionid%22:%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22,%22itemid%22:%22001-102940%22>].
11. ЄСПЛ «Грос проти Швейцарії». Заява № 67810/10. Страсбург, 30 вересня 2014. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/ukr#%22display%22:%220%22,%22languageisocode%22:%22UKR%22,%22appno%22:%22267810/10%22,%22documentcollectionid%22:%22GRANDCHAMBER%22,%22itemid%22:%22001-153694%22>].
12. ЄСПЛ «Кох проти Німеччини». Заява № 497/09. Страсбург, 19 липня 2012. URL : <https://hudoc.echr.coe.int/ukr#%22fulltext%22:%22%22CASE%20OF%20KOH%20v.%20GERMANY%22%22,%22documentcollectionid%22:%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22,%22itemid%22:%22001-112282%22>].
13. Сердюк О.В., Щокін Ю.В., Яковюк І.В. та ін. Теорія та практика застосування Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод: компендіум / за заг. ред. О.В. Сердюка, І.В. Яковюка. Харків : Право, 2017. 374 с.